

## Лекція 8. Індійська цивілізація

### План

1. Поняття Сходу в цивілізаційному вимірі.
2. Становлення індійської цивілізації.
3. Внесок Індії у світову культуру.
4. Шлях відродження і сучасна Індія.

### 1. Поняття Сходу в цивілізаційному вимірі

У сучасній науці Схід і Захід розглядалися як протилежні цивілізаційні парадигми, як два протилежних соціокультурних світи. Ця ідея була виписана М.Вебером, зокрема, утверджувалася думка про існування **двох типів культури**: «західної» – раціоналістичної, утилітарної, і «східної» – містичної, орієнтованої на внутрішній світ людини. В XIX-XX ст. пропонувалися і такі концепції, які визнавали універсальну значущість в одних випадках культурних цінностей Заходу, а в інших – Сходу. В сучасній науці поняття «Захід» асоціюються з **парадигмою антропоцентризму**, а поняття «Схід» – з **парадигмою космоцентризму** або з трансцендентальною культурою. Захід орієнтований на вдосконалення зовнішніх форм і матеріальних умов соціального життя, а Схід – на вдосконалення внутрішнього світу людини.

Під «східною філософією» умовно мисляться традиції незахідних цивілізацій: китайської, індійської та мусульманської. Релігія була однією з найважливіших рушійних сил, яка формувала той чи інший *цивілізаційний тип*.

В основі культур Сходу і Заходу лежать різні філософські засади. На Сході культура виступала як відповідний *спосіб світовідчуття, осягнення світу та відношення до нього*, що привело до трансформації філософських ідей у своєрідні форми життєвої філософії, що, в свою чергу, визначили норми моральної, психічної та соціальної поведінки. На Заході філософія набула *форми методологічної свідомості*, що сприяло встановленню зв'язку з наукою. **Західна модель мислення** – лінійна, послідовна, з логічною підпорядкованістю частин. Значну роль у західному способі пізнання світу відіграють знання. Філософія була спрямована на пошук істини, під якою розумілась відповідність уявлень суб'єкта змісту предметів і явищ. Тому закріплювалась усвідомленість реально-практичної діяльності, її структур і норм, що приводило до *раціоналізації мислення*. У східній традиції, зокрема, китайській, яка опиралася на принципи символічного світоспоглядання, «мудра людина не *пізнає світ*, а *смакує гармонією*» і *тому радіє життю*. **Модель діалогу на Сході – ситуаційна**, де немає залежності від причинно-наслідкового зв'язку, але є залежність окремого від ситуації, що постійно змінюється.

Найхарактернішою рисою східних релігій є те, що в них визнається *трансцендентний світовий принцип, світовий закон*, який є причиною існування світу природи і людини (рита, брахма, дхарма, дао тощо). На Сході відсутня західна ідея одноразовості світового процесу, яка акцентує увагу на сакральному значенні приходу спасителя. Натомість вагомого значення набуває *проблема вічності повторення* і, у зв'язку з відсутністю історичного підходу, нетривалості та не важливості життя індивіда у порівнянні з космічною історією, не сформовано поняття Бога як абсолютного творця світу. Навіть у регулюванні шляхом морального одкровення світового процесу богам не відводиться суттєвої

ролі, вони самі опиняються в залежності від надприродного *світового космічно-морального закону*. На Сході цей закон виступає у різноманітних формах як трансцендентний зв'язок, на який опирається порядок у природі та суспільстві. Доля людини залежить перш за все від визнання цього закону.

Розуміння цивілізаційної специфіки Сходу є важливою умовою діалогу культур на шляху переходу людства до сталого розвитку.

## 2. Становлення індійської цивілізації

Судячи з археологічних матеріалами, Індія була заселена за багато тисяч років до нової ери. До кінця IV – початку III тис. до н. е. в Індії склався державний лад, але зберігалися залишки більш давньої патріархальної громади та інші елементи первісності. Слово «Індія» грецького походження. Воно сходить до назви однієї з річок на північному заході країни Інд (Хінд). Саме в цій долині склалося ядро однієї з найдавніших цивілізацій Землі.

У стародавній історії Індії простежуються три основні етапи, розділені як у часі, так і в просторі.

1. **Період Хараппської цивілізації** (III – початок II тис. до н. е., долина річки Інд), коли на території сучасного Пакистану сформувалися перші в історії стародавньої Індії міста (*Харappa, Мохенджо-Даро* тощо).

2. **Ведійський період** (кінець II – середина I тис. до н. е., долина річки Ганг), коли з приходом *аріїв* центр цивілізації перемістився в східну частину субконтиненту і почалося складання священних текстів на санскриті – Вед, переданих протягом тривалого періоду в усній традиції.

3. **Магадско-маурійський період** (друга половина I тис. до н. е. – початок I тис. н. е., Індостанський субконтинент) – час найвищого розквіту традиційної культури давньої Індії. Її характеризують високий розвиток землеробства, ремесел і торгівлі, піднесення самобутньої культури, утвердження й поширення буддизму, що став першою з трьох світових релігій. Зв'язки Індії з країнами Стародавнього світу принесли їй славу «*Країни мудреців*». При правителях з **династії Маур'їв** державність і форми релігійних вірувань так усталилися, що всі завойовники, які приходили, осідали і перетворювалися на індійців. Нові правителі брали індійські імена й нову віру.

Фахівці вважають, що в цей період формувалася *індоєвропейський світ*, який довгий час міняв свої обриси. На одному з останніх етапів цього руху і сталося розселення *арійських племен* в Індії – процес, що зайняв кілька століть. За цей час відбулося змішання культур прибульців і аборигенів, синтез культури арійських і місцевих племен призвів до виникнення *культури індоаріїв* епохи «Рігведи».

У I тис. н. е. арії вторгалися в Південну Індію, де підкорили місцеве населення. У ведійських творах згадується велике число давніх династій та назв найдавніших держав у долині Гангу. Серед них велика *імперія Маур'їв*. За часів імператора **Ашоки** (268-231 роки до н. е.) імперія Маур'їв досягла найвищого розквіту та могутності.

Арійська епоха залишила чудову літературу. Перші твори релігійної поезії називають «веди (дослівно «знання»)). Найбільш ранньою з цих книг є Рігведа – «*Звід (священних) гімнів*» на санскриті (праіндоєвропейська мова). Пізніші твори цієї епохи: «**Самаведа**» – збірка пісень на вшанування божеств;

«**Яджурведа**» – збори жертвних формул – прохань до богів; «**Атхарваведа**» – збори магичних заклинань проти злих духів і заради здобуття багатства, довгого життя, дітей, влади; змов від хвороб та інших нещасть.

На пізньому етапі розвитку ведійської літератури виникли **упанішади** – тексти з тлумаченням ритуалів індуїстської релігії і, нарешті, раннього буддизму. Вищими божествами арійв були **Агні** – бог вогню і відроджується життя, **Індра** – символ небесного грому і подавець дощу і **Сурья** – бог Сонця. Підвідомчі їм стихії забезпечували в очах стародавніх індусів життя і здоров'я.

Походженню індуських каст присвячений «**Гімн про створення світу**». Каста виникла з частин тіла «первородженого» **Пуруші**. Він з'явився на світ настільки величезним, що не помістився на Землі. Тоді боги принесли Пурушу в жертву і розчленували його тіло. А з його членів виготовили перших представників різних каст: його уста стали **брахманами** (жерцями, які знають священні вчення); його руки стали **кшатріями** – воїнами (представниками військової знаті і членами князівських і царських полів); зі стегон вийшли **вайшії** – землероби, торговці і скотарі (всі вільні общинники); а з ніг народилися представники нижчої каст **шудри** – безправні бідняки. Крім них, існувала каста недоторканих. Не тільки шлюби, а й ситуативні форми спілкування між індусами різних каст були заборонені.

Закони створювалися брахманами, у них знайшли відображення релігійно-етичні і правові уявлення цієї касты. **Закони Ману** (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) були написані у формі двовіршів. Їхній зміст виходить за межі чисто правових норм – тут і політика, мораль, релігійні настанови (каяття, шлюб).

В упанішадах з'являються філософські проблеми про долю людства, вони намагаються відповісти на питання: звідки ми, де ми живемо, куди йдемо, чому існуємо то в стражданнях, то в задоволенні, хто цьому причина: час, природа, необхідність, випадковість чи Пуруша, людина, яка уособлює Верховний Дух? Оскільки упанішади були ареною боротьби різних точок зору, то відповіді були теж різні.

**Веданта** (що означає «кінець Вед») і **Міманса** – чисто богословські твори, які розглядають співвідношення людської душі **Атман** з світовою душею **Брахмою**. Для повного злиття Атмана з Брахмою слід цілковито прийняти все написане у Ведах і достеменно виконувати всі ритуали. В цьому і причина, і мета, і смисл життя. Веданта і Міманса оригінально вирішують можливість пізнання світу: Всесвіт – це **Брахман**, пізнає його Атман, тобто – це людське Я. Самопізнання – це вища форма знання, джерело щастя. За допомогою логічних побудов **Ньяя** доводить необхідність перевтілення, карми, досягнення **мокші** (врятування). **Санкхья** і **Вайшешика** шукає інше пояснення світу, що нас оточує. **Санкхья** вважає, що Брахма не розлитий в природі, а природа існує незалежно від духу. Це вже матеріалістична тенденція в розумінні світу. **Вайшешика** висловлює думки, які близькі до атомістичної теорії, яка є засадою матеріалістичного розуміння природи в стародавньому світі.

### 3. Внесок Індії у світову культуру

Тисячолітня культурна традиція Індії склалась у тісному зв'язку з розвитком *релігійних уявлень* її народу. Ментальності народів, що відносяться до цього типу цивілізації, властива яскраво виражена своєрідність: свідомість орієнтована на

ідеали та духовні цінності. Певність релігійного пошуку, аскеза, прагнення до духовної досконалості характерні для індобуддійської культури. Людина починає внутрішньо протиставляти себе світу, виказуючи прагнення прожити життя як індивідуальність: іде від колективу, розвиває суб'єктивність, шукає знання, висуває умосяжні ідеї про світовий порядок.

Індія зробила важливий внесок у розвиток таких наук, як математика, медицина, астрономія. В XVI столітті у Делі та багатьох інших містах існували обсерваторії. Індійським математикам світ зобов'язаний поняттям «0» (нуль) і десятковою системою написання цифр. Ця система була перенесена арабами в Європу. Тому ми називаємо їх «арабськими цифрами». Арифметика і алгебра були дуже розвиненими, вони були закладені ще у стародавній Індії.

Народи Індії ще в давнину створили багату літературу, мистецтво, архітектуру. «**Рамаяна**» – давньоіндійська епічна поема (епос – героїчні сказання), яка перекладалася на індійські мови. Видатним пам'ятником індійської архітектури є мавзолей **Тадж-Махал**. Це грандіозна (висотою 74 метри) біломармурова споруда з облицюванням із самоцвітів зведена (1630-1652) за наказом Великого Могола **Шах-Джахана** для його дружини.

У казках Індія завжди поставала країною незліченних скарбів. Індійські ювеліри виготовляли витончений золотий і срібний посуд, шліфували дороге каміння. Особливо високо цінувались статуетки-фігурки із слонової кості і цінних порід дерева. Ткачі майстерно ткали тонкі, як павутина, тканини.

Дієвим виявився вплив **Махатми Ганді** завдяки його друзям на Заході, на яких справили враження його відвертість і енергія. Його авторитет був значним завдяки успіху політики ненасилля у боротьбі за незалежність Індії. В наш час на Заході користуються популярністю релігійно-філософські концепції Індії, засоби та ідеї індійського містицизму.

#### 4. Шлях відродження і сучасна Індія

В середині XVIII століття Індія стала одною з арен боротьби Британії та Франції за гегемонію в колоніях. Провідну роль у цій боротьбі відігравала британська **Ост-Індійська компанія**, яка частково витіснила з південно-східної Індії французів, а потім впродовж століття вела завоювання князівств Індії. Під час повстання в 1858 році британський парламент прийняв *закон про ліквідацію Ост-Індійської компанії*. Індія ставала складовою частиною Британської імперії (колонією), а королева **Вікторія** була проголошена імператрицею Індії.

В 1885 р. представники національної інтелігенції, ліберальні діячі, адвокати, прагнучи об'єднати різнорідні шари індійського суспільства навколо ідеї самоврядування створили **Індійський Національний Конгрес (ІНК)** – партію, яка очолила боротьбу за незалежність Індії. Тому англійці, спираючись на політику «Поділяй і володарюй», загострювали протиріччя між індусами та мусульманами. Видатну роль у боротьбі за незалежність Індії відіграв **Мохандас Карамчанд Ганді**, який отримав почесне ім'я **Махатма (Ганді)**, що означає «**велика душа**». Головним методом боротьби за незалежність Ганді запропонував *політику ненасильницького опору*. Він закликав *повністю відмовитися від співпраці з колонізаторами, не купувати їхні товари, не працювати в їх установах, не служити в їх армії*. Щоб залучити на свою сторону індійську буржуазію і розколоти визвольний рух, в 1919 р англійський парламент

затвердив новий *Закон про управління Індією (Закон Роулетта)*. В обранні органів влади міг брати участь тільки один відсоток населення, але колоніальні влади і поліція могли кинути до в'язниці будь-яку особу, яка підозрюється в антиурядових настроях.

13 квітня 1919 р. в місті **Амрітсар** штату Пенджаб 20-тисячний мітинг прихильників ІНК був розстріляний англійськими військами. Бійня в Амрітсарі сколихнула Індію. ІНК на своїй сесії 1 грудня 1920 р вирішив почати по всій країні кампанію мирної непокори. Мільйони людей відмовлялися працювати на колонізаторів і купувати англійські товари, влаштовували демонстрації і страйки.

3 червня 1947 р. був прийнятий *Закон про незалежність Індії*, за яким її розділили на два домініони – **Індію (Індійський Союз)** і **Пакистан**. 15 серпня 1947 р. проголосили незалежність двох держав, главою яких формально залишався монарх Великобританії. В Індії прем'єр-міністром став **Джавахарлал Неру**, в Пакистані – член Мусульманської Ліги **Ліакат Алі-хан**.

В наш час Республіка Індія є не просто важливим суб'єктом міжнародних відносин, але в умовах розвитку сучасного багатополюсного світу намагається перетворити південноазійський субконтинент – один із найбільших регіонів світу, на один з таких полюсів. Серцем цього регіону є, безперечно, Індія з її великими матеріальними та людськими ресурсами, економічним потенціалом та політичними амбіціями.

Республіка Індія є найбільшою за кількістю виборців світовою демократією, що подає приклад поєднання традиційних орієнтирів у розвитку суспільства з прогресом у галузі економіки, науки і технологій. Індія – це *четверта у світі за макроекономічними показниками* (після США, Китаю та Японії), із загальною сумою ВВП 2,23 трлн дол., на початку тисячоліття рівень його щорічного приросту перевищує 7 %.

Сучасна Республіка Індія має третій у світі за чисельністю *фонд висококваліфікованих технічних кадрів* і займає перше місце у світі за кількістю інженерів-програмістів. Вона є однією з небагатьох країн світу, що має ядерну програму, створену власними вітчизняними вченими. Серед пріоритетних напрямів розвитку науки і технологій такі галузі, як біотехнологія, розвиток космічної програми, океанологія, дослідження енергетичних ресурсів.

У той же час майже *третина індійського населення проживає за межею бідності*, країна постійно стикається з проблемами корумпованості у політиці, нерівномірності економічного розвитку, етнічні та конфесійні протиріччя, кастовий менталітет (кількість *далітів* – колишніх недоторканих становить 16 % населення країни).

Нову економічну політику в Індії було розпочато ще на початку 90-х рр. (автор реформ – економіст **М. Сінх** – міністр фінансів в уряді **Р. Ганді**), а другий етап реформ розпочався наприкінці ХХ ст. Лібералізація торгівлі та інвестицій, фінансова стабілізація, реформа державного сектору економіки, зменшення бюрократичного контролю, «сільська індустріалізація», розвиток наукоємних галузей і високих технологій, сприяли виходу країни з ізоляції.

Індія за короткий термін стала *одним із визнаних лідерів у галузі інформаційних технологій* і отримала великі прибутки завдяки розвитку цієї галузі. У 2000 р. експорт перевищив суму у 6 млрд. дол., передбачається, що в

2008 р. він сягне 50 млрд. дол. Вищі навчальні заклади м. **Бангалор** (індійської «**Силіконової долини**») випускають 25 тис. спеціалістів на рік – майже стільки ж, скільки всі вищі навчальні заклади США. Багато висококваліфікованих фахівців індійського походження складають значну частину працівників всесвітньо відомих компаній «**Microsoft**» (36 %), «**NASA**» (32 %) та ін. Таким чином, здобутки соціокультурного розвитку Індійської цивілізації стали підґрунтям успіху сучасної модернізації Індії.